



SVERRE BAGGE

# Da boken kom til Norge

---

NORSK IDÉHISTORIE  
BIND I

REDAKTØRER:  
TROND BERG ERIKSEN  
ØYSTEIN SØRENSEN



ASCHEHOUG  
oslo 2001

## Redaktørenes forord

Dette verket er en første samlet fremstilling av norsk idéhistorie. Bidrag og stoff til en slik fortelling er kommet fra mange forskjellige fag over lang tid. Historikere, teologer, litteraturhistorikere, språkhistorikere, kunsthistorikere, folklorister, statsvitere, journalister og vitenskapshistorikere har alltid også interessert seg for Norges intellektuelle liv som helhet, og særlig de ideer som har mobilisert sosiale bevegelser og ført til kulturelle endringer.

Mange vil spørre hva en «idéhistorisk» fremstilling er til forskjell fra for eksempel en «historisk» fremstilling. Hovedvekten her ligger på tekster og tanker snarere enn på hendelser og handlinger. Det er norsk tankeliv, ikke landets økonomi eller sosiale strukturer som er tema. Hvordan har kvinner og menn i dette landet tenkt om verden, samfunnet og menneskelivet fra vikingtiden til i dag? Hvordan er de tankemønstrene utviklet som kjenner tegner den norske debatten om vitenskap, religion, politikk og moral?

At vi koncentrerer oss om tankelivet, innebærer ikke en påstand om at det viktigste eller det avgjørende skjer der. Ideer kan være så mye forskjellig. De kan enten gå forut for en handling og begrunne den, dukke opp i handlingsøyeblikket for å fortolke situasjonen eller komme til slutt og forsøkt som en rettferdiggjøring av noe som allerede er skjedd. Bare i svært sjeldne tilfeller kan politiske, økonomiske eller sosiale størrelser føres i rett linje tilbake til ideer som er årsaker til dem. Verken enkeltpersoner, grup-

per eller nasjoner kan regne med å virkeliggjøre sine planer uforstyrret av andres planer eller av den materielle verdens motstand. Om ideer skal kalles årsaker, fortolkninger eller ettertanker, er et historisk spørsmål, det vil si noe som må avgjøres i hvert konkrete tilfelle.

Om man skal skrive eller lese en norsk idéhistorie, vil det være naturlig å spørre hva som er norske til forskjell fra ikke-norske ideer. Det aller meste av det vi nordmenn tenker, deler vi med mange andre nasjoner, i det minste med nabofolkene i vår verdensdel. I avgjørende perioder av Norges historie har nordmenn hatt særlig tette forbindelser med bestemte andre skriftkulturer og tankeprodusenter. Det norske og det fremmede har vært vevd sammen med Island og med kirkens tradisjoner i middelalderen. Ta Snorres kongesagaer, for eksempel. De er skrevet av en mann fra Island. Kan ideene i teksten da kalles norske? Ikke bare det. Mange av ideene i sagaene var i større eller mindre grad felles tankegods i store deler av det kulturelt utviklede Europa på 1200-tallet. Det gjelder forestillingene om kongens rolle og oppgaver, om skikk og bruk, om lover og regler, og ikke minst om kristendommen. Hva er det som er norsk, hva er det som er fremmed?

På 1800-tallet var det viktig for norske nasjonalister, både historikere og andre, å påvise at Snorre var en del av norsk kulturav. Argumentene var flere: Snorre var riktignok født på Island, men han skrev om Norge og nordmenn for en norsk elite. Han var også en del av en norsk kultukrets, fordi Island i kulturell forstand hadde vært en norsk koloni. Dessuten var Island opprinnelig befolket av nordmenn, mente man.

Ikke alle disse argumentene virker like overbevisende på oss i dag. Formodentlig virker de enda mindre overbevisende på islendinger. Likevel vil et pragmatisk syn på saken være at Snorres kongesagaer er blitt en så viktig del av norsk idétradisjon at de fortjener å bli behandlet i en norsk idéhistorie. De vil bli presentert i fremstillingen av ideene i den norske høymiddelalderen. De vil også bli drøftet i fremstillingen av norsk kulturell nasjonalisme på 1800-tallet.

På samme måte kan man gå videre i Norges historie. I bestemte perioder vil noen fremmede impulser ha vært spesielt sterke. Det gjelder natur-

ligvis danske impulser fra senmiddelalderen og helt til 1814. I hele den perioden da Norge var underlagt Danmark, var dansk høykultur dominerende i Norge. Religiøse ideer fra og med reformasjonen hadde i stor grad tysk opphav. De ble i sin tur formidlet gjennom den danske kulturen. Gjennom formidlingen ble de også bearbeidet og fikk en egen form.

På 1800-tallet var nordiske impulser sterke i Norge. Men det var også impulser fra den tyske kulturen, fra Frankrike og fra Storbritannia. Etter den russiske revolusjon i 1917 var politiske ideer med opphav i Tyskland og Russland viktige for den politiske utviklingen i Norge. Etter 1945 har kulturelle impulser fra USA spilt en spesielt stor rolle.

Hovedpoenget i denne sammenheng er at uansett hvor ideer og kulturimpulser er kommet fra, så har de fått sine spesielle uttrykk i Norge. I større eller mindre grad er de blitt bearbeidet. Noen ganger er ideer blitt overtatt uten altfor mye hjemlig bearbeiding, andre ganger kan det norske preget ha blitt så sterkt at vi må snakke om ekte norske tankeformer. Selv i den såkalte dansketiden kan vi finne særnorske uttrykk for lutherske ideer. Luther på norsk var ikke helt det samme som Luther på dansk, og enda mindre det samme som Luther på tysk.

I det hele tatt virker det som om spenningen mellom det nasjonale og det fremmede har vært en permanent inspirasjon for intellektuelle anstrengelser i landet vårt. Det er dessuten ikke bare slik at ideer har kommet utenfra og har funnet en norsk form. Noen er gått herfra ut over landets grenser og blitt en del av stoltheten over å være norsk.

I dette verket vil vi gå nærmere inn i de norske uttrykkene, uansett hvor ideene opprinnelig er kommet fra. Vi vil være interessert i Luther på norsk, Marx på norsk og Freud på norsk. Liberalisme på norsk, nasjonalisme på norsk og nazisme på norsk får et eget preg og gjennomløper en egen historie.

Kanskje finnes det sammenhenger mellom litteratur, religion, vitenskap og kunst i et bestemt miljø, i en bestemt epoke. Idéhistorien lever gjerne etter karakteristiske trekk ved tidens tankeliv som gjentar seg i forskjellige medier og på forskjellige felter. Uansett hvor forskjellige litteratur, religion, vitenskap og kunst kan være i en nasjon på et gitt tidspunkt, vil ytringene

også ha sammenfallende trekk om de sammenlignes med litteratur, religion, vitenskap og kunst i andre generasjoner og andre nasjoner. Kanskje finnes det på bestemte områder tankeramner som utvikles, fungerer, og som så til sist sprenget av nye behov.

Idéhistorie er et fagområde som vil være vagt og uklart for mange. Grenseoppgangene er ikke så lette å trekke. På hvilken måte skiller idéhistorien seg fra kulturhistorien? Fra filosofihistorien? Fra den intellektuelle historien? Fra mentalitetshistorien?

En tilnærming som forekommer oss fruktbar, er å betrakte menneskenes tankeliv og ideer som en stor stige. I den ene enden har man de oppsiktsvekkende intellektuelle prestasjonene – originale tanker om store og viktige temaer, intellektuelle ytelser i svært spesialiserte sammenhenger. Et trinn eller to lenger ned kan man finne systematiske og gjennomreflekterte resonneringer, men ikke nødvendigvis store intellektuelle nybrottsarbeid. Om vi så fortsetter gangen nedover en slik tenkt stige, vil vi til slutt komme til lite reflekterte, men ofte vidt utbredte forestillinger. En filosofi- eller vitenskaps-historie vil legge tyngdepunktet i visse deler av den ene enden av stigen. En intellektuell historie i noe større deler og i hvertfall litt lenger ned på stigen. En mentalitetshistorie vil først og fremst være opptatt av den nedre delen av stigen.

Vi for vår del har valgt å være både pragmatiske og inkluderende. De store intellektuelle ytelsene og de utbredte oppfatningene er begge deler sider ved den idéhistoriske utviklingen. Ingen av delene kan glemmes uten at historien fortenges. Noen ganger er de utbredte oppfatningene grobunn for de store intellektuelle ytelsene. Andre ganger er de fjerne virkninger av at et individ eller en gruppe har tenkt nye, oppsiktsvekkende tanker. Historien om de store intellektuelle ytelsene fortelles separat i de forskjellige vitenskapenes og kunstartenes historie. Historien om de utbredte oppfatningene fortelles separat i mentalitetshistorien og i den alminnelige kulturhistorien. For en idéhistorisk fremstilling er det betydningsfullt å holde begge dører åpne samtidig.

Dessuten vil en slik inkluderende og pragmatisk holdning føre til at tyngdepunktet blir lagt litt ulike steder, avhengig av tiden og av de konkrete ideene. I enkelte perioder av Norges historie er det kanskje av flere ulike grunner naturlig å legge vekt på reflekterte ideer i samfunnets elite. I andre perioder kan det være mer fruktbart å være opptatt av utbredte forestillinger også utenfor eliten. Ett kriterium kan være hva som har vært viktig og interessant i ulike perioder. Et annet, mer preget av nødvendighet enn av valg på øverste hylle, kan være hva det bevarte materialet fra fortiden kan fortelle oss.

Her vil det naturligvis være et spørsmål om kriterier for hva vi betrakter som viktige og interessante ideer. Skal kriteriet være originalitet eller oppslutning og innflytelse? En nyskapende, gjennomreflektert, intellektuelt suveren idé kan falle død til jorden dersom den ikke slår an hos et publikum. Vil den være viktig eller mindre viktig enn et utslikt, inkonsistent resonnement som beviselig får stor samfunnsmessig betydning?

Svaret på slike spørsmål vil avhenge av hva man ønsker å studere. Vi vil, som antydet, være både pragmatiske og inkluderende i avveininger av denne typen. Men det er ett poeng vi vil understreke. Historien kan forstås som et langsigkt forsøk på å frembringe den aktuelle tilstand. Det er lett å fortelle historien som om den aktuelle tilstand var meningen med alt det som er foregått tidligere, og det er ingen mangel på historikere som har villet fortelle historien slik. Det er ikke enkelt å luke ut alle forestillinger om historien som målrettet, som om den var en virkeliggjøring av en plan. Likevel forsøker vi i denne fremstillingen å tegne bildet av epokers og generasjoner idésystemer som meningssammenhenger man både kan og bør forstå uavhengig av hvordan historien fortsatte. Å gå til historien for å finne svar på aktuelle spørsmål, kan bare være en del av idéhistorikerens fremgangsmåte. Like viktig er det finne ut hvordan tankenes rekker og sammenhenger ble oppfattet av dem som tenkte dem der og da.

Det er betydningsfullt, forekommer det oss, at ikke bare seirende ideer får sin plass i en slik fremstilling. Vi har også vært opptatt av blindgater og bakevjer i norske ideers historie. Forestillingen om et tett norsk kulturfel-

lesskap som grunnlag for en egen norsk stat er, i sin allmenne utforming, en viktig forestilling fra 1800-tallet, og den har formet norsk tankeliv helt frem til i dag. Forestillingen om et tett germansk fellesskap, begrunnet i rase og kultur, er en annen forestilling fra 1800-tallet man trygt kan kalle en idéhistorisk blindgate.

Tekster og institusjoner, dokumenter og monumenter – begge deler har gjerne ideer som begrunnelser og innhold. Hovedsakelig forholder vår historiefortelling seg til tekster, men skillet mellom tekster og institusjoner kan være uklart. Er Luthers katekisme eller Landstads salmebok en tekst eller en institusjon? Fra én side sett dreier det seg åpenbart om tekster. Men fra en annen side sett er bøkene innnevævd i handlingsvaner og bestemte autoritetsforhold som gjør det nærliggende å betrakte dem som institusjoner. Heller ikke et partiprogram er bare en tekst som kan leses og tolkes. Det er også en handling, og dets fulle mening kan man bare vurdere når man ser de faktiske virkningene av det, den organisatoriske kraft som ligger i formuleringene.

Det er også viktig å skille mellom det vi kan kalle tekstenes egentlige budskap og deres effektive budskap, mellom deres strengt saklige innhold og deres innflytelse og funksjon i vid forstand. Ta et eksempel som Einstein. Formodentlig var det svært få mennesker, kanskje bare et titall, som forsto det han sa *da* han sa det og *slik* han sa det. Formodentlig er det ikke særlig mange som forstår hans skrifter i dag heller. Men det betyr ikke at hans ideer ikke har hatt bred og varig innflytelse. Man kan være opptatt av den interne utvikling på tankeområder som teologi, litteratur og naturvitenskap. Man kan også være opptatt av de forskjellige tankefeltenes bidrag til en bred, allmennkulturell utvikling. I dette verket vil vi være mer oppatt av det siste aspektet enn av det første. Det har ført til kriterier for utvalg som rimeligvis vil avvike fra en teologihistorie, en litteraturhistorie eller en vitenskapshistorie som dekker de samme generasjonene.

Inndelingen i verket er hovedsakelig kronologisk. Men i noen perioder vil det være kronologisk overlapping, slik at enkelte bind behandler ulike temaer

i samme tidsrom. Blandingen av tematisk og kronologisk inndeling gjelder særlig for 1800-tallet, da det norske idélivet var spesielt interessant.

Det mest iøynefallende produktet av norsk tankeliv er Norge som begrep, som idé, som oppfinnelse. Idéhistorien er jo en del av en uopphørlig refleksjon i den forstand at diskusjonene bidrar til å forme eller forandre selvbevisstheten hos dem som tenker tankene, dvs. bevisstheten om egen identitet, uansett hva som er de uttrykkelige temaene for tenkningen. Den som ordner sine forestillinger om verden, samfunnet og mennesket, utformer også alltid et bilde av seg selv som verdensborger, som samfunnsborger og som individ.

De færreste av oss stiller filosofiske spørsmål om hva verden, samfunnet og mennesket egentlig er. Men alle er opptatt av det praktiske og alminnelige spørsmålet om hvem og hva de selv er. Den beste måten å besvare slike spørsmål på, er å undersøke hvordan vi er blitt slik vi er, hvorfor vi tenker som vi gjør. En idéhistorisk undersøkelse av Norges tankeliv i 1000 år kan kaste lys over vår egenart ved å fortelle hvordan den moderne norske nasjonens selvbevissthet har funnet sin form.

ØYSTEIN SØRENSEN

TROND BERG ERIKSEN

SVERRE BAGGE

# Da boken kom til Norge

NORSK IDÉHISTORIE  
BIND I

REDAKTØRER:  
TROND BERG ERIKSEN  
ØYSTEIN SØRENSEN

oslo ASCHEHOU  
2001

## Innhold

REDAKTØRENES FORORD	7
MUNTLIG OG SKRIFTLIG	15
FRA MYTE TIL DOGME	29
BEGYNNELSEN TIL VISDOM ER FRYKT FOR HERREN	87
MAKROKOSMOS OG MIKROKOSMOS	163
KUNNSKAPEN OM MENNESKENE OG DERES GJERNINGER	201
HVER SIN PLESS	263
KONGE, ARISTOKRATI OG FOLK	305
MED LOV SKAL LANDET BYGGES	359
MED ORDET SOM VÅPEN	395
VED JORDSKIVENS YTTERSTE HELLING	431
LITTERATUR	434
BILLEDLISTE	439
REGISTER	441

NILS GILJE OG TARALD RASMUSSEN

# Tankeliv i den lutherske stat

NORSK IDÉHISTORIE  
BIND II

INSTITUT FOR IDÉHISTORIE

REDAKTØRER:  
TROND BERG ERIKSEN  
ØYSTEIN SØRENSEN



## Innhold

IDÉHISTORISKE MÅRTREKK VED DANSKETIDEN 9

HVORDAN KOM LUTHERDOMMEN TIL NORGE 17

De konfesjonelle systemene 18 // Norges plass i det lutherske konfesjonelle systemet 24  
Formidlingskanaler 26 // Genter og tektyper 29

LUTHERSKE IDEER PÅ NORSK JORD 35

Reformasjonen som frihetsbevegelse 36 // Fra folkelig reformasjon til fyrstereformasjon 38  
Kirkeordinansen og den dansk-norske fyrstereformasjonen 40 // Den rette læren 47  
Reformasjon uten frihet? 50 // Katekismefromhet 52 // Den norske katekismetradisjonen 57 // Luthersk ortodoksi i Norge? 70 // Luthersk bortsfromhet 74

HUMANISME OG HISTORISK BEVISSTHET 81

Renaissance og europeisk humanisme 82 // Humanitas christiana – den kristne humanismen 84 // Norske antiquitates – vestlendingene går tilbake til kildene 92  
Humanisme og apokalypse – Absalon Pederssøn Beyer 97 // Oslo-humanismen 106  
Jens Nilssøn – vitenskap og filosofi 108 // Hallvard Gunnarsøn – akademisk humanisme 115

DEN REFORMERTE PRISTELSEN 119

Fremmedariklene og den rette lære 120 // Den «andte reformasjonen» 124  
Melanchthon og den skandinaviske protestantismen 125 // Niels Hemmingen – en innflytelsesrik teolog 128 // Nattveid og rasjonalitet 131 // Conradus Aslacus Bergensis – en profilert bergenser 134 // Stjernene, Kristus og nattverden 136 // Ekkiorsisme og rasioldiect 140 // Luthersk tilpassning 142 // Kirkehistoriker og europeisk intellektuell 144

EN BILLEDSTRID I BERGEN 153

Den protestantiske ikonoklasmen 154 // Jens Schjelderups stridskrift 155  
Reformert eller luthersk? 162 // Folkets religion og ørighetens religion 164

INSTITUT FOR IDÉHISTORIE

KLOSTERLASSE OG KATOLISK PÅVIRKNING 167

Skjult katolizisme 168 // Hjort-familien og Gjerpen-saken 170 // Laurentius Norvegus – en religiøspolitisk aktivist 172 // Confessio Christiana 176

REFORMASJON AV DØDEN 183

De levende og de døde 184 // Døden i den dansk-norske lutherdommen – likprekener 189  
Bort og døden 198

GUDS BLODIGE TEGN – DET SEMIOTISKE KOSMOS 203

En verden full av varslor og tegn 204 // Tegn i luften og på himmelen 211  
Den illevarslende kometen 217 // Tegn på jorden 221 // Tegn i havet 229  
Satan som tegnprodusent 231

HEKSENS VERDEN – DEMONOLOGI OG FOLKELIG MAGI 235

Bakgrunnen for trolldomsprosesene 236 // Kampen mot folkelig magi 241  
Jørgen Eriksson – Norges første demonolog 245 // En håndbok i demonologi 248  
Trolldom på Alstahaug – Peter Dass 252 // Gand og andre samekunster 255  
En norsk demonolog i Danmark – Johan Brunsmund 259

BILDER AV NORGE – NATUR OG FOLKELIV 263

Et vitnemål om en svunnen tid 264 // Norges Bestriffelse – den musikalske bjørn 266  
Monstra marina – den norske sjøormen 271 // Norsk identitet og selvforståelse 277  
Håfiske med menneskekjøtt – og norsk flatbrød 280 // Avfortyrring av verden 282  
Maskinen og naturen – Erik Pontoppidan 283 // Havmenn og havfruer 285  
Opplyningen kommer til Sunnmøre – Hans Strøm 290 // Orakelet på Haram og andre fabler 294 // Friheten i Geiranger 297

MELLOM BOT OG BEDRING – PIETISTISKE IDEER 301

Philipp Jakob Speners reformbevegelse 302 // Johann Arndt – mystikk og pietisme 308  
Supus Hermann Francke og Halle-pietismen 310 // Pietistisk fastelavnsligion i Danmark-Norge 313 // Tomas spesil 319 // Forkynnelsen 321

Pontoppidan

Pietismen

Guds

Veien til ene

Ludvig Hol

identitet

historie

er 189

VILJE

Rasjonalis

vitenskap

Opplysningsr

– Niels Tres

H

Fornuftreligio

Guds kapita

Haugianism

– Haugi

266

25

32

ndre

309

Pontoppidan feiekort 323 // Det spesielle og der allmenne – Menora 327

Pietistiske perspektiver 330 // Lutheranere, pietister og de fremmede 331

Hans Egede og misjonsarbeidet blant eskimoene 335

ENEVELDE OG OPPLYSNINGSTID 341

Veien til eneveldet 342 // Kongeloven – eneveldets grunnlov 347 // Introduksjon til Ludvig Holberg 348 // Holbergs legitimering av eneveldet 355 // Holberg og norsk identitet 360 // Holbergs politiske antropologi 364 // Kritikk av tradisjonell historieskrivning 370 // Striden mellom de «gamle» og de «moderne» 372

VILJE TIL VITEN – VEIEN TIL «VIDENSKABENS TEMPEL» 375

Rasjonalisme og empirisme – Johan Ernst Gunnerus 376 // Et hyrdebrev til vitenskapens fremme 381 // Bispens selskap 385 // Gunnerus som filosof 391

Opplysningstidens antropologi 396 // Vitenskap og estetikk 401 // Nordens første filosof – Niels Treschow 402 // Glimt fra geniestetikken 407 // Vitenskapens tempel 408

HAUGE-BEVEGelsen OG DET MODERNE NORGE 413

Fornuftreligion og moralfilosofi 414 // Ildprofeten fra Tune 415 // Husholdertanken og Guds kapitalakkumulasjon 419 // Apostolisk kommunisme og brot-kapvetikk 422  
Haugianismen som alternativbevegelse 427 // Sokrates og hedningenes frelse 429  
Haugianisme og religiøs kvinnefrigjøring 432 // Teologenes kritikk 439

LITTERATUR 440

BILLEDLISTE 446

REGISTER 448

ØYSTEIN SØRENSEN

# Kampen om Norges sjel

NORSK IDÉHISTORIE  
BIND III

INSTITUT FOR IDÉHISTORIE

REDAKTØRER:  
TROND BERG ERIKSEN  
ØYSTEIN SØRENSEN



ASCHEHOUG

## Innhold

ET FOLK AV BONDER 7

PATRIOTISMEN FRA 1814 23

Filibeten i gave 24 // Schøning og den norske nasjonalkarakter 26

Gelbjørnen og det opplyste eneveldet 32 // Kongetroskap: Johan Nordahl Brun 36

Pragmatiske opplysningsideer: Jacob Aall 43 // Grev Wedel: Et brudd 48

IDEENE FRA 1814 53

Oppstand mot svenskene 54 // Folkesuverenitet, maktfordeling og rettigheter 56

Det norske i 1814 66 // Språklig kupp 74 // Nasjonale verdier og politiske  
institusjoner 76 // Grunnlokkonservativisme og embetsmannsstat 79

Opplysningsideer og romantikk etter 1814 81

INTELLIGENSENS MODERNISERINGSPROSJEKT 93

Modernisering og kosmopolitisme 94 // Opplysningstradisjonen 100 // En handlekraftig  
regjering 104 // Liberalisme i Norge – laissez-faire? 106 // En bundet og begrenset  
statmakt? 113 // «Tilsnigelse og Scholastik» 115 // Welhaven: Norges Dæmring 120  
Utfordringer og svær 123 // Intelligensens hegemoni: Utslag og problemer 130

WERGELAND OG DAA:

NASJONAL GJENFØDELSE OG ALTERNATIV MODERNISERING 141

To halvårer 142 // Friheten som nasjonal dyd 143 // Et mislykket politisk prosjekt 147  
Alternativ modernisering 152 // En kombinasjon? 157

NASJONALROMANTIKKEN 161

Det egentlige Norge 162 // En filosofisk bægrunnelse 163 // En norsk opprinnelsess-  
myte 171 // Det norske og det norske 179 // Troskap mot historien? 184 // Askeladden og  
de andre 189 // Et etisk norsk skriftspråk 190 // Isar Åsen som romantiikk? 206  
Praktiske fremstøt for et norsk skriftspråk 210 // Modet 214  
Konflikter i nasjonalromantikken 221

SKANDINAVISME OG PANGERMANISME 227  
Proto-skandinavisme 228 // Hertugdømmer og studentmøter 230 // Skandinavisme og nasjonalromantikk 234 // Alternative skandinavismeforståelser 235  
Bautastein over en idé? 246 // P.A. Munchs germanske fellesskap 252  
Bjørnsterne Bjørnson: Blod og kristendom 255 // Germanisme for fred 260

VENSTRES NASJONALDEMOKRATISKE PROSJEKT 265  
Grundtvigianismen – Ole Vig 267 // Folkeskolen 271 // Folkehøyskolen 278  
Politisk radikalisme og radikal liberalisme 272 // Gaardets grunnlovgivning 289  
Johan Sverdrups politiske strategi 293 // Konstitusjonelle stridsspørsmål 300  
Døleringen 303 // Dagbladet: Nasjonal kulturradikalisme 307  
Ernst Sars: Den store nasjonale fortelling 317 // Forfatningstrid og opplosning 325  
Nasjonalisme og demokrati 328 // Nordahl Rolfsen 336

NORSKDOMSRØRLAS RADIKALISERTE KULTURNASJONALISME 343  
To nasjoner 344 // Det danske og det svenske 349 // Norskdomsrørlas institusjoner 355  
Christopher Bruun og det moderate sentrum 358 // Vestmannalaget: Høgreek romantikk 362  
Nasjonalistisk anarkisme 368 // Austlids lesebok 375

NEO-ELITISMEN 379  
En eller to kulturer? 380 // Riksmålet 383 // Kultur mot romantikk og målstryk 390  
Trusselen fra socialismen? 400 // Det urbane liv 404

HEROISME OG SUNN FORNUFT I 1905 409  
Et militært og krigersk folk 410 // Den ikke-heroiske tradisjonen 413 // Kompromissledighet mot pragmatisme i 1905 415 // Norge, Sverige og Irland 420

LITTERATUR 424  
BILDELISTE 430  
REGISTER 433

INSTITUT FOR IDÉHISTORIE

LIV BLIKSRUD, GEIR HESTMARK  
OG TARALD RASMUSSEN

# Vitenskapens utfordringer

NORSK IDÉHISTORIE  
BIND IV

INSTITUT FOR IDÉHISTORIE

REDAKTØRER:  
TROND BERG ERIKSEN  
ØYSTEIN SØRENSEN



# Innhold

POSISJONER I DET MODERNE 9

LIVETS OPPRINNELSE OG UTVIKLING – ROMANTIKK ELLER EMPIRI? 23  
Nytt perspektiv for en gammel pårsak 24 // Transformasjon og art – Lamarck i Norge 30  
Spontan generasjon 37 // Utrydelsens problem og stratigrafien innstikker 41  
Fossilt fremskritt? 47 // Evolusjon er romantikk – Heinrich Steffens 49  
Sjømannene og Bodøen – Treschows visjon 55 // Bevis i hånden – eller treets fristelse? 59

MATERIALISME – FOSFOR TIL ETTERTANKE 71

Venstrehegelske avsikt 72 // Dannelsen i materialismens tid 73  
Atomene blir virkelige 82 // Guanokratiet; fordøyelsen, gjødeten og livets kjemi 89  
Hjernen er alene? Og hjertet en maskin ... 100 // Sosialisme og materialistisk historieoppfatning 107 // Tro og viten – fokus på grensestinger 117  
Geokjemi, antisemittisme og spiritualisme 121

INSTITUT FOR IDEHISTORIE

DARWINISME – OPTIMISME ELLER PESSIMISME? 127

Aper på alvor 128 // En oppfordring, en utfordring – og en stor taushet 131  
Fernyet evolusjonært studium – eller en ubruklig teori? 134 // Tilfeldigheten og muddersdigligheten 146 // Menneskets plass og framtid 146 // Fra konkurranses- til evolusjonær moral for grøsseren? 151

NYTTEN OG NYTELSEN – POSITIVISME 157

Comtes teori 158 // En positiv aften i mai 159 // Et historie av vitenskap? 161  
Historien er forladt av Gud – og ansett på Universitetet 170 // Nydelser og krimnesak – Stuart Mill 172 // Dons til bunn 177 // Positive danner - arbeiderakademiene 185

RELIGION OG MODERNE VITENSKAP 185

Mennesket og kirken 186 // Norge skiller lag med Danmark 189 // De troende og de andre 193 // Kierkegaard og den norske kristendommen 196 // Fredrik Petersen og vitenskapen 200 // Fredrik Petersen om religion og vitenskap 204 // Positiv og liberal teologi 214 // Ole Hallesby og den positive teologien 216

DIKTERNES FREMSKRITTSDRØM 223

Hjernen og hjertets dannelse 224 // Fremderne fremskriftsoptimisme 227  
Tidlig modernitetskritikk 232 // Den stille velen i folket 234 // Ibsen og det tredje rike 241  
Georg Brandes og fremskriftens moral 245 // Det evige forår 251 // Mistri til utviklingen 259  
Troen på livet 265 // Fra illusion til desillusjon 269

NORSK NATUR – BESKRIVELSE, BRUK OG BEVARING 273

Varet og havet 274 // Biologisk, geologisk mangfold 278 // Naturvern, naturminner og nasjonalparker 283 // Polarforskning 288

Veien til Gud  
Naturvit  
Angst og ekstas

Kropp  
Psyke

Indre frigjørir  
Å vere m  
Ubev

Rettens stabili  
og offentliger

Gu  
Ektesk

het 131  
gheten og  
rancé – en  
Argot og ekteske 316 // Sjælenskaps 319 // Ånd mot troll 321 // Frihet fra naturen 324

#### DET MÅLBARE MENNESKE 331

Kroppens variabler 332 // Fra filosofisk til vitenskapelig psykologi 339  
Psykens variabler 344 // Kroppens indre – og hygienens triumf 346  
Legen – en sekuler prest 349 // Et nummer i rekken 351

#### POETISKE VISJONER AV DET NYE MENNESKET 357

Indre frigjøring 358 // Forsoning og harmoni 359 // Disharmoni og modernitet 362  
Å være moderne er å være seg selv 365 // Menneskedyret og livslognen 369  
Ubevisst sjelelig og opplost subjekt 375 // Sunnhet og rasisme 380  
Aristokratisme og klasisk dydsetikk 386

#### LITTERATUR, RELIGION OG SAMFUNN 389

Guden som svikter 390 // Antikapitalisme og anarkisme 397  
Ekteskapet og kvinnens stilling 401 // Krig om seksualmoralen 408

#### RETT OG SAMFUNN 419

Rettens stabilitet, sammenheng og evolusjon 420 // Rettens demokrativering – jury  
og offentlighet 426 // Rettens effektivisering – og humanisering? 430 // Rettstradisjon  
og rettsfilosofi 436 // Folkerett 441

#### LITTERATUR 447

#### BILLEDLISTE 454

#### REGISTER 456

HANS FREDRIK DAHL

# De store ideologienes tid

NORSK IDÉHISTORIE  
BIND V

INSTITUT FOR IDÉHISTORIE

RÉDAKTØRER:  
TROND BERG ERIKSEN  
ØYSTEIN SØRENSEN



ASCHEHOUG

## Innhold

SMÅ TANKER, STORE IDEOLOGIER	7
VERDENSKRIGEN SOM SKAR OVER RØTTENE	15
I SKYGGEN AV BORGERKRIGEN	45
FREUD KOMMER TIL NORGE	93
VITENSKAP, PSEUDOVITENSKAP OG ANVENDT VITENSKAP	127
DEMOKRATISK KRISE, SOSIALISTISKE REFORM	159
FASCISTISK FARE FOR NORGE?	189
1930-ÅRENES SPRÅK: KAMP, KULTUR, FRONT	229
HUSET I MØRKRET	263
MOTSTAND OG RETT: OPPGJØR	309
FRA FELLESSKAP TIL KOLLEKTIVISME	353
NORGE BLIR VESTVENDT	391
MED KULTURDEBATTEN INN I 1950-ÅRENE	421
LITTERATUR	437
BILLEDLISTE	441
REGISTER	443

TROND BERG ERIKSEN, ANDREAS HOMPLAND OG  
EIVIND TJØNNELAND

# Et lite land i verden

NORSK IDÉHISTORIE  
BIND VI

INSTITUT FOR IDÉHISTORIE

REDAKTØRER:  
TROND BERG ERIKSEN  
ØYSTEIN SØRENSEN



# Innhold

## VÅR EGEN TID 2

- MASSENES INDIVIDUALISERING 17  
Monstersonnet 18 // Den fornemme nod 19 // Oppfyllesens melanarkoli 21  
Flexibilitetens problem 24 // Et kvalitativt bedre samfunn 25  
Moralsk solidaritet og nye grupper 27 // Frihetsdebatten 28 // Toppfolkenes partnerskap 31  
Historiens æreskirkegård 33

- FRA VITENSKAPSOPTIMISME TIL POSITIVISMEKRITIKK 37  
Naturvitenskap og humaniora 38 // Voksende skepsis 41  
Wiener-kretsen – Arne Ness og Oslo-skolen 43 // Frankfurter-skolen 47  
Positivismekritikkens innhold 48 // Hans Skjervheims rolle 49  
Punktmedslag i debatten 1974–75 53 // Nedslag av debatten i humaniora 62  
Hva farte positivisme-triden til? 65

- DET MANGFOLDIGE KULTURBEGREPET 69  
Hele folket kultur 70 // Frøtidsproblemer 73 // Ulike dannelærladisjoner 76  
Statlig styring av kulturproduksjonen 78 // Språk- og kulturpolitikk 80  
Det uvilde kulturbegrep 85 // Deskvalifisering og instrumentalisering 89  
Trippelværdier – og kvalitet 91 // Ulike kulturideologier 94  
Kulturbegrepets forståndlinger 103

INSTITUT FOR IDÉHISTORIE

## LITTERATUREN SOM TIDSSPEIL 125

- Ideologi og litteraturhistorie 106 // Skjønnlitteratur som historisk kilde 109  
Krenket bluerdighet 111 // Tre idé-dikttere 115 // Fra konsensus til protest 120  
Idédiskningens begrensninger 124 // To ulike modernister 127  
Avskjed med politiske trosetninger 135 // «Lemenmarsj» mot Gud 139  
Kritikkens ulike drakter 141 // Sakprosa som tidspeil 144  
De intellektuellels forsvinningsnummer 145

## OPPRØR FRA FLERE KANTER 149

- Det nye venstre 150 // Den maoistiske åpenbaringen 156  
Den populærtske raptus 167 // Den grønne bolgen 172 // Sosialisme på norsk 180  
Den samiske nasjon 184

## DANNELSE OG UTDANNING 193

- Utdanningsksplosjonen og «universitetets idé» 194  
Studentopprøret – et importfenomen? 198 // Kritikken mot Ottosen-komiteen 202  
Idékampen i norsk pedagogikk 207 // Universitetet i identitetskrisen? 213  
Kunnskapens Jantelov 215 // Reform 94 og Reform 97 217  
Morgendagens løsninger? 222

## KIRKEN OG LIVSSYNSMARKEDET 229

- Den evige pine 231 // Den folkelige fromheten 232  
Normforvalter og seremonimester 235 // Kirken og kulturen 239  
Den sekulære humanismen 240 // Satanisme og okkultisme 242  
Sekulariseringen og skolen 245 // Sosialistisk engasjement 248  
Kirken og abortstriden 252 // Kirken og kvinner 256 // De homofile i kirken 257  
Forbruket som tresartikel 260 // En stemme fra fortiden? 264

## DET FEMINISERTE NORGE 267

- Husmorsamfunnet 268 // Kjønnsroller 272 // Den nye kvinnehærgelsen 275  
Pornografi 280 // Selvbestemt abort 283 // Barnetrygd og kontantstøtte 288  
Kumboerkap 290 // Mannens marginalisering 293 // Det store tilbakslaget 297  
Fittstøm på norsk 299 // Statsseminarien 302

Fra radiost  
Monof  
De

Verd  
Verdiko

F

Fra folkebe  
Toppid

Det viktig  
I Euro

MEDIELANDSKAP I FORVANDELING 307  
Fra radiostemmer til fjernsynsoffentlighet 308 // Fjernsynspublikumets representanter 309  
Monopolet opploses 312 // Amerika som forbilde 314 // Avisene tabloidiseres 317  
Ytringsfrihet og rettsikrhet 320 // Bøkens rolle 324  
De marginaliserte tidsskriftene 326 // Den grens-løse tilgjengeligheten 329

HØYREBØLGEN 335

Verdikonservatismen 337 // Liberalismen 343 // Fremskrittspopulismen 349  
Verdikommisjonen 358 // Ulikhetens legitimering 364 // Urban individualisme 367

HELSE OG VELFERTD 371

Ideologi og virkeligheter 372 // Protester mot omsorgsregimet 373  
Helseindustri og medisinsk etikk 376 // Skolemedisinens utfordringer 381  
Privatisering og prioritering 386 // Kropp, seksualitet og helse 389  
Velferdsstaten moter veggjen 391

VI VISER VERDEN VINTERVEIFN 399

Verdens beste tilskuere 400 // Den upolitiske idretten 404  
Fra folkebevegelse til profesjonalisering 409 // The best Olympic Winter Games ever 413  
Toppidrettens gråsoner 419 // Norske idrettsstørter 421 // Kluss i vekslingsene 432

ANNERLEDESLANDET 435

Undervis mot oppbrudd 436 // Vi som elsket Amerika 441  
Det viktigste er å slå svenskene 445 // La Israel leve 448 // Kommunismens fyrtårn 450  
I Europas utkant 452 // En humanitær stormakt 459 // Farverikt fellesskap 464  
Den nasjonale rekonstruksjon 475

TUSEN ÅRS TANKELIV 482

LITTERATUR 490  
BILLEDLISTE 497  
REGISTER 499



TROND BERG ERIKSEN, ANDREAS HOMPLAND OG  
EIVIND TJØNNELAND

# Et lite land i verden

---

NORSK IDÉHISTORIE  
BIND VI

INSTITUT FOR IDÉHISTORIE

REDAKTØRER:  
TROND BERG ERIKSEN  
ØYSTEIN SØRENSEN

ASCHEHOUG  
oslo 2001

# Tusen års tankeliv

På sitt beste kan en historiefremstilling fortelle oss noe om hvordan vi er blitt slik vi er. Det er imidlertid sjeldent nødvendig å ta en så lang omvei som tusen år for å se seg selv i speilet, men vi leser også historie fordi vi identifiserer oss med dem som har vært norske kvinner og menn før oss. «Vi» og «oss» brukes hver eneste dag ikke bare om våre samtidige, men også om dem som har bodd i dette landet tidligere. På veiene til vår tid møter vi i en viss forstand slektninger.

Noen temaer har fremhevet seg som sentrale i løpet av arbeidet med dette verket om tusen års norsk tankeliv. Vi har ikke så mye valgt å fokusere på disse temaene som de har anbefalt seg selv. Det dreier seg ikke om isolerte ideer eller begreper, men om hele «veikrysset» hvor mange tanker er sluset inn, og hvor de har måttet velge sin retning videre.

*Skriften* og produksjonen av norske tekster i middelalderen var åpningstemaet i vår fortelling om norsk tankeliv. Selvsagt var det tenkt tanker tidligere også, men skriftbildet oppbevarte de funderingene man gjorde seg, for senere generasjoner. Tankene gikk ikke lenger bare fra munn til øre, men tok veien om hånden og øyet. Først når det finnes en skriftradisjon og tekster som i noen grad bygger på hverandre eller samtaler med hverandre, har man materiale til å skrive en tankehistorie.

En fullstendig norsk idéhistorie ville innebære en kronologisk gjennomgang av hele det biblioteket skrivende nordmenn har etterlatt seg siden middelalderen. I vår egen tid har skriften fått konkurranse av en blom-

strende bildekkultur og en gjenopplivning av muntligheten formidlet gjennom elektroniske medier. Om vi tenker oss at vi står ved avslutningen av skriftens hegemoni, ser vi tydeligere hva skriftligheten gjorde med kulturen. Den skapte orden, dokumenterte kjensgjerninger, oppbevarte refleksjoner og kodifiserte lovbestemmelser som skulle gjelde for alle. Den gjorde det mulig å akkumulere lærdom fra generasjon til generasjon og delta i større samtalerefellesskap enn dem det var fysisk mulig å være til stede i.

Skriften var og er en hovedteknologi for de fleste kompliserte sivilisasjonstyper. Skillet mellom forhistorisk og historisk tid trekkes gjerne ved innføringen av skriftlige dokumenter. Derfor er det rimelig også for Norges vedkommende å knytte overgangen fra forhistorie til historie til skriftens innføring. Den nye litterære offentlighet ble av et annet slag enn den gamle muntlige offentlighet som alltid var avhengig av stemmens bærevne. Skriften samlet etter hvert dem som brukte det samme språket til én nasjon; Norge ble det området der norsk skriftspråk ble godtatt og forstått. Derfor ble de nasjonale oppgjørene om språk og språkformer så heftige. Etter hvert kom også uroen over den stadig økende påvirkningen fra engelsk. Språkspørsmålet var et spørsmål om hvem som tilhørte nasjonen i full mening og hva nasjonen omfattet.

Har nå bildemediene og den elektroniske muntlighet virkelig overtatt hegemoniet etter det skrevne ord? Å påstå noe slikt ville være en overdrielse, men svært mye av aktuell tankeutveksling og samtidige idealer overleveres nå utenfor skriftmediene – eller de blir først kodifisert på etterskudd. Det betyr at en idéhistorie for vår tid også må ta den nye medievirkeligheten alvorlig.

Hverken skriften eller andre meddelesesformer er uten påvirkning på det som formidles. Nye meddelesesformer betyr at man må oppsøke og lete etter idéutvekslingene andre steder enn man har vært vant til. Den typen idéhistorie vi har skrevet her, kunne bare skrives for de epokene vi har behandlet. Det er på mange måter skriftkulturens ideer vi har oppsøkt. De som senere skal skrive en sentral idéhistorie om 2000-tallet, må nok delvis lete i andre typer kilder enn dem vi har benyttet, når de skal fange fremtidens tankeliv.

*Kristendommen* status er et annet gjennomgangstema i fremstillingen. Innføringen av skriftkulturen faller grovt sett sammen med kristningen av landet. Kristendommen var jo en skriftreligion som vurderte boken og det

skrevne ord høyt og dermed ga det autoritet. Kristendommen var i prinsippet en fredsstiftende og kulturskapende kraft. Den knyttet et lite land til de verdier, symboler og adferdsregler som etter hvert fikk gyldighet i hele verdensdelen. Dessuten knyttet kristendommen sine troende til en lang tradisjon og historie hvor fjerne skikkelses som Moses, kong David og den hellige familie ble viktige støtter i en adoptert historie. Her som i andre land var Det gamle og Det nye testamente de første kapitlene i den nasjonale historien.

Fra 1500-tallet av var den norske kristendomsformen en lutherdom som understreket samvittigheten og det individuelle ansvaret. Delet av senere norsk historie ble rimeligvis preget av reformasjonen. Bildet av mennesket som en politisk husholder for Vårherre levde lenger i Europas utkanter enn i de sentrale strok. Det moralske innslaget i sosialdemokratisk ideologi kan tyde på et ufullendt skille mellom religion og politikk. Man kan med en viss rett hevde at en sekulær protestantisme har vært fellesideologi for norsk samfunnsliv de siste 100 år.

Akseptasjonen av kristendommen var en import av tanker som i utgangspunktet var fremmede, men som etter hvert fikk en særegen norsk form. Likevel var kristentroen en identitet som overskred den nasjonale. Det kristne kollektivet var langt mer omfattende enn det nasjonale. Det «vi» som samlet seg om de kristne symbolene, omfattet mennesker i hele verdensdelen. Med den kristne skriftkulturen kom senere systematisk skolegang og mer abstrakte intellektuelle øvelser. Kulturen ble «kristen» i den mening at det i mange hundreår ikke fantes alternativer til denne tradisjonens religiøse fortolkning av verden. De som ville delta i fellesskapet, måtte delta på kristentroens premisser.

Først på 1800-tallet skjer det en oppmykning med ny vitenskap og en begynnende sekularisering. Som skriftkulturen synes kristendommen i vår tid å stå ved et veiskille. Ved det annet årtusenskifte lever vi ikke lenger i en kristen kultur. Den statskirkelege identiteten har fått konkurranse fra andre religiøse tradisjoner og – ikke minst – fra den moderne sekulariseringen som i bunn og grunn oppfører seg som om Gud ikke fantes. Kristendommen er ikke lenger samfunnets formende kraft slik den var det frem til midten av 1800-tallet. I vår egen tid har et mangfoldig livssynsmarked overtatt etter kristendommens hegemoni.

Kirkelige symboler, ritualer og seremonier spiller fremdeles en viktig rolle, men for det store flertallet dreier det seg nå om en mer uforpliktende

respekt for kristendommen som verditradisjon. Abortsaken viste at en verdslig stat – selv om lutherdommen formelt sett fremdeles er den offisielle religion – ikke tar hensyn til kirkelige betenkelskheter i lovspørsmål. Bare i fjern og abstrakt forstand er den kristne tro eller moral noe som binder norske kvinner og menn sammen. Kristne overbevisninger har gjennomløpt en noe tvilsom forfremmelse fra hverdagsverdier til festverdier. Referansene til kristne verdier skyldes oftere nostalgi enn respekt for kristendommens autoritet som normkilde.

*Nasjon* i noe løsere og videre mening var Norge allerede i middelalderen. Den politiske tenkningen omkring nasjoner og nasjonaliteter kommer først med romantikken mot slutten av 1700-tallet, men også før det var Norge et «rike». Skriftkultur og kristendom bidro til å befeste rikets enhet. I likhet med andre nasjoner som først ble nasjonalstater på 1800-tallet – som Spania, Italia eller Tyskland – ble den norske nasjonalitetens omfang og grenser markert gjennom skriftkulturen lenge før nasjonalismens og nasjonalstatenes tid. En norsk idéhistorie må selvsagt forfölge nasjonaliteten som tema, fordi den nasjonale identiteten bekrefter en form for sammenheng som vi gjerne forutsetter. Dessuten har nasjonsbyggingen vært et fokusseringspunkt for mye av den norske meningsproduksjonen.

Problemet er jo ikke bare hva idéhistorie er, men hva det betyr at noe eller noen er «norsk». Den norske identiteten har ofte vært sovende, men har på kort varsel kunnet mobilisere begeistring og iver for norske interesser, frihet og selvstendighet. Nasjonaliteter er laget av et stoff som gjør dem langt synlige i krisetider enn når forretningene går som normalt. Styrken i den nasjonale identiteten er det derfor vanskelig å fastslå. Er vi blitt mer eller mindre nasjonale? Spørsmålet er umulig å besvare, fordi styrken i nasjonalismen er situasjonsbestemt.

Den nasjonale identiteten har en lekemodus som bringer den videre og holder den i live mellom krisene. I det 20. århundre har idretten vært et minst like viktig oppholdssted for nasjonalismen som den seriøse politiske kraftpatriotismen var det tidligere. Hvordan skal det gå med nasjonalitetene i en globalisert verden? Har nasjonaliteten kommet til en terskel som ligner på den skriftkulturen og kristendommen er kommet til?

I økonomi og politikk spiller nasjonaliteten en stadig mindre rolle. Både materielle og intellektuelle forbruksvarer strømmer relativt uhindret over landegrensene. Men det gjør ikke nasjonalitetene eller nasjonalismen ir-

relevant. For det første har det fiktive elementet i konstruksjonen av nasjonaliteter alltid vært betydelig. Dessuten oppfatter mange nettopp globaliseringen som en krise for nasjonaliteten, som dermed forsterkes. Den norske nasjonalismen har opplevd stjernestunder i det 20. århundre: 1905, 1945, 1952, 1972 og 1994 – frigjøringsdager, vinterolympiader på norsk snø og politiske avstemninger mot tilslutning til overnasjonale fellesskap. Med ferske hendelser i minnet er det ingen grunn til å tro at nasjonaliteten lar seg svekke selv om den er blitt stadig mer problematisk.

Bærerne av meningsfaner av den ene eller andre typen har også vært et hovedtema i hele verket. På 1800-tallet var dikterne meningshøvdinger. Tidligere var det prester og andre embetsmenn som hadde frontet forskjellige standpunkter. Mot slutten av 1800-tallet spiller naturvitenskapene en stadig større rolle: geologi, zoologi, botanikk og meteorologi. Forskere blir autoriteter også på andre områder enn deres egen forskning. Etter de store ideologienes tid mellom verdenskrigene var det samfunnsvitenskapene tur til å utforme den politiske retorikken. Meningsstandpunkter fikk noe suspekt ved seg om de ikke kunne finne støtte i tallkolonner. Samfunnsvitenskapene ble et politisk redskap av første rang.

Mot slutten av de tusen årene vi behandler i verket, erklærte man «pokerokratiets død», og diktere som var trette av politikk, går i «indre eksil». Nå er det hverken prester, diktere, ideologer eller vitenskapsmenn som er de toneangivende. På det politiske feltet har økonomiske argumenter fortrengt de fleste andre argumentasjonstyper. Staten blir drevet som en forretning som skal gi avkastning først og fremst. Ideologiene er ikke døde, men de må kunne maskere seg som økonomiske bekymringer for å vinne gehør.

Moralske autoriteter og forbilder er mangelvarer ved det andre årtusen-skiftet. Det skyldes både at vi lever i mange kryssende tradisjoner og at usynliggjøringen av virksomme verdier er blitt en postmoderne idrettsgren. Der tilsynelatende nøytrale begreper som «nytte», «lønnsomhet», «rasjonalisering», «rettferdighethensyn» eller «forvaltningens behov» kan forklare en avgjørelse, begir man seg nødig inn i de ideologiske erklæringenes landskap. Derfor kan det synes som om det ikke lenger finnes virksomme ideer eller ideologier. Men sannheten er snarere at de skjuler seg av bekjemmelighetshensyn.

Kjønnenes historie er ofte blitt trukket frem i nyere norsk historieskrivning. De første bindene av verkets fortelling måtte nødvendigvis bli mansdominerte. Når man rekonstruerer historie, er man nå engang avhengig av hva kildene forteller. Kvinnenes rolle ble ikke bare begrenset i store deler av den faktiske historien, men også i de dokumentene som andre generasjoner etterlot seg. Derfor krever studiet av kvinnenes historie på mange måter andre fremgangsmåter enn studiet av den mansdominerte historien.

Kvinnebevegelsen i det 20. århundre – den var ikke på noen måte begrenset til århundrets siste fjerdedel – har også skapt ny interesse for den tidligere historien om relasjonen mellom kjønnene. Hvordan blir kvinnenes nærvær og bidrag synlig på tross av sterkt begrensede utdannings- og ytringsmuligheter gjennom mange generasjoner? Ønsket om å yte kvinnene rettferdighet i historiefremstillinger retter oppmerksomheten mot gamle og velbrukte feilkilder. Det er for lettvint å slutte fra manglende dokumentasjon til manglende betydning. Først i de senere periodene blir imidlertid kvinnenes bidrag iøynefallende og vel dokumenterte.

Nok en gang gjør tiden en rundreise fra middelalderens myndige kvinneskikkeler gjennom den moderne romerrettens paternalisme frem til kvinnenes store gjennomslag i utdanning og arbeidsliv mot slutten av det 20. århundre. I norsk sammenheng er den store kvinnefrigjøringen en del av de selvsagte forutsetninger i vår tid. Etter at den sosialdemokratiske ideologien mistet hegemoniet, er feminismen det nærmeste vi kommer en postmoderne statsreligion og en overordnet fellesideologi. Å problematisere feminismens ideologiske grunnsetninger er snart den eneste måten man kan banne i kirken på. For disse ideologiske prinsippene er hellige – også i et sekularisert samfunn. Mens likhetsideene i den seneste tiden har vært på vikende front i andre økonomiske og politiske sammenhenger, er likheten mellom kjønnene frosset til en ny katekisme.

Egalitet og klasseforskjeller er et gjennomgangstema i hele verket. Det har vært mye og heftig diskutert hvordan forholdet mellom hegemoniske og underordnede samfunnklasser har vært. Først mot slutten av 1800-tallet ble Norge trukket inn i de perspektivene på klassekampen som var så dominante ute i Europa. Det har vært vanlig å anta at det norske samfunnet var relativt lite lagdelt sammenlignet med andre land. Industriproduksjonen kom sent i gang, og noe egentlig borgerskap eksisterte knapt i Norge før mot slutten av 1800-tallet. Landet var uten storbyer, og de fleste nord-

menn kunne føre sine røtter tilbake til bønder, småbrukere, sjømenn og fiskere gjennom ganske få trinn. Klassen tilhørighet har åpenbart vært en reell størrelse, både historisk og ideologisk sett, men selv da klasseforskjellene var størst, var Norge et relativt egalitært samfunn – sammenlignet med England, Tyskland, Frankrike eller Italia. Det egalitære har også spilt en betydelig rolle i nordmenns bilde av fedrelandet.

Klassen tilhørigheten har ikke vært så formende på liv og livsmuligheter i Norge som andre steder. Derfor har de klasserelaterte ideologiene heller ikke hatt det samme grep på sine troende her i landet som ute i Europa, bortsett fra i mellomkrigstiden. I et skritt bebygd land med store avstander har snarere individualismen i dens forskjelligste utforminger vært en gjennomlopende ideologi. Geografiske motsetninger har vært viktige. Motsetningen mellom sentrum og periferi falt aldri helt sammen med klasse-motsetninger. Selvsagt har også klasse- og gruppetilhørighet vært identitetsgivende, men troen på den enkeltes egen makt og innflytelse, som er belagt fra førkristen tid, er aldri forsvunnet helt og gjenfinnes som et fjernt ekko i den ettermoderne, norske individualismen.

Ved det andre årtusenskiftet er retten til utdanning for alle en viktig forutsetning for utjevningen av klassesamfunnet. Da utdanningssamfunnet eksploderte omkring 1960, imploderte sosialdemokratiet, som hadde gjort kampen mot de gamle klasseskillene til en hovedsak. Utdanningssamfunnet gjorde klassereiser og reisene fra utkant til sentrum til et fast og vel-brukt bevegelsesmønster.

Naturen og landskapsbildene er aldri langt unna når man tenker på norsk historie. Ideologisk sett er naturen en stadig referanse både for det nasjonale, det sunne og det ekte. Norsk egenart ble studert i norsk topografi og naturhistorie på 1700-tallet. Da kampen om Norges identitet pågikk som heftigst på 1800-tallet, var naturen det mest nærliggende symbolet på det ved nasjonen som man ønsket å verne og viderefutte. Vitenskapene studerte landets geologi, planteliv og dyreliv. Geologien var en romantisk og nasjonal vitenskap ved siden av at den kartla ressurser som kunne utnyttes. Ingeniørene kastet seg over utnyttelsen av landets naturressurser i den prosessen som moderniserte Norge fra midten av 1800-tallet av. I diskusjonene om vannkraftutbygging reiser det seg fremdeles stemmer som oppfatter overgrep mot naturen som overgrep mot nasjonen.

Da større deler av befolkningen flyttet inn til byene på 1900-tallet, ble

naturen også en henvisning til det livet man hadde forlatt, og som man kunne oppsøke i ferier og fritid. I norsk idéhistorie har mange vært overbevist om at det egentlige livet foregår på landet i nærheten av fjell, skog og vann, breer og fjorder. Teorier om karakteristiske væremåter i forskjellige landsdeler har alltid kunnet antyde en sammenheng mellom temperamenter og naturgitte livsrammer. Både litteratur, idrett og billedkunst har dyrket og fortolket den enestående norske naturen.

I den ettermoderne eller senmoderne tilstand har de klasserelaterte ideologiene endelig forvitret, og det fristilte individet er en mer aktuell størrelse nå enn noen gang tidligere. Ideer og ideologier adopteres og kombineres nå i stor grad ut fra individuelle behov. Man konstruerer eller komponerer sine egne liv og plukker sine overbevisninger i det store tilbuddet, som på et supermarked. Sosial suksess er blitt avhengig av evnen til individuell manøvrering. Å skrive en norsk idéhistorie i denne situasjonen kan ikke gå ut på å kodifisere en enkelt nasjonal identitet og sortere dens bestanddeler. Snarere må man skrive en slik historie som en påminnelse om hva ideer en gang var som forpliktende referanser for livsorienteringen.

Det verket vi avslutter med dette bindet, ønsker å være noe annet enn en idécafeteria med utvidet åpningstid. Men den som skriver noe slikt, kan aldri regne med å kontrollere bruken av fortellingene. Det virkelig problematiske ved å skrive en nasjonal idéhistorie opp til egen tid, er at man bidrar til og griper inn i det man beskriver. Slik er det å være menneske og ha en historie: Vi og våre spørsmål er selv produkter av de prosessene det historiske blikket retter oppmerksomheten mot.